

О. В. ПУСТОВОЙТ,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

СИСТЕМНА НЕСТІЙКІСТЬ І АЛЬТЕРНАТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ *

Уточнено методологію дослідження системної стійкості національних економік до впливів зовнішньої кон'юнктури, оцінено вразливість вітчизняної економіки до погіршення кон'юнктури на світових ринках, виявлено історичні причини її існування, запропоновано коротко- та довгострокові заходи державної політики щодо стабілізації економічного зростання України.

Ключові слова: стійкість економічної системи, зовнішня кон'юнктура, внутрішній ринок, державна політика, імпортозаміщення, переробка природних ресурсів, нові види продукції, інвестиційний клімат.

The author corrects the methodology of studies of the system stability of national economies to the influences of an external conjuncture, estimates the sensitivity of the domestic economy to the deterioration of the conjuncture on world's markets, reveals the historical reasons for its existence, and proposes some short- and long-term measures of state's policy concerning the stabilization of Ukraine's economic growth.

Keywords: stability of the economic system, external conjuncture, internal market, state's policy, import substitution, processing of natural resources, new types of products, investment climate.

Світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. змусила уряди всіх країн активно розробляти заходи, спрямовані на поживлення ділової активності в національних господарствах. На сьогодні у вітчизняній науці здійснено численні спроби на емпіричному рівні узагальнити досвід країн світу щодо подолання наслідків цієї кризи. У цьому напрямі показовими є праці Ю. Ткаченка, Ю. Уманціва, П. Тригуба, А. Брятка¹ та інших. Разом з тим, чим більше часу минає від початку світової кризи, тим яснішим є розуміння того, що на сучасному етапі перед економічною наукою стають нові виклики, породжені в посткризовому періоді розвитку світового господарства. Найбільший резонанс серед них дістали прогнози стосовно високої імовірності виникнення другої хвилі світової економічної кризи. Для пошуку ефективних засобів протистояння їй недостатньо мати “паліт-

* Публікацію підготовлено за відомчою тематикою по НДР “Вплив світової кон'юнктури та інтеграційних процесів на розвиток базових ринків України” (протокол № 4 Бюро Відділення економіки НАН України від 19 травня 2008 р.), № держреєстрації 0108U003637.

¹ Див.: Т к а ч е н к о Ю. В. Дослідження зарубіжного досвіду щодо подолання наслідків світової фінансової кризи. “Вісник економіки транспорту і промисловості” № 32, 2010, с. 154–159 (http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vetp/2010_32/10tuvabe.pdf); У м а н ц і в Ю. Глобальні фінансові виклики: світовий досвід і українські реалії. “Фінанси України” № 1, 2009, с. 73–85; Т р и г у б П. М., Б р я т к о А. А. Діяльність провідних країн ЄС щодо подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи. Історія. Наук. праці. Вип. 134, т. 147 (<http://www.lib.kma.mk.ua/pdf/naukpraci/history/2011/147-134-14.pdf>).

ру” антикризових заходів, що були використані в різних країнах світу три роки тому. На їх основі неможливо запропонувати універсальний антикризовий рецепт, оскільки економіка кожної країни має власний запас стійкості до коливань зовнішньої кон’юнктури², який формується протягом досить тривалого часу (упродовж десятиліть). Актуальність і недослідженість питань, пов’язаних із спроможністю економіки України реагувати на зовнішні кон’юнктурні впливи, стали приводом для підготовки даної статті, основна мета якої – дослідити здатність вітчизняної економіки протистояти негативним впливам зовнішньоекономічної кон’юнктури, знайти альтернативні шляхи економічного зростання країни в межах світового господарства.

Методологічні підходи до вивчення зовнішніх впливів на економічні системи

Вплив випадкових зовнішніх чинників (поштовхів, імпульсів) на економічні системи країн економісти почали активно вивчати в першій половині ХХ ст. Серед них були такі відомі вчені, як Й. Шумпетер, Я. Тінберген, Р. Фріш, К. Віксель, А. Пігу. На сучасному етапі значних успіхів у розробці цієї проблематики досягли послідовники теорії реального ділового циклу, започаткованої Ф. Кюлландом й Е. Прескоттом у 80-ті роки ХХ ст. У їх працях шоки зовнішньоекономічної кон’юнктури³ формалізуються як різкі й неочікувані коливання зовнішніх цін або світових процентних ставок і вводяться в моделі для оцінки їх можливого впливу на динаміку національних економік⁴.

Проте наш науковий інтерес полягає не в оцінці наслідків негативних шоків зовнішньої кон’юнктури, що можуть вразити економіку України в найближчому майбутньому. Схематично його можна окреслити так. Традиційно економісти для вивчення коливань зростання національних економік широко використовували ендогенні моделі ділових циклів. У них зовнішні впливи розглядалися як випадкові явища, що могли тимчасово дезорганізувати економічну систему і вивести її з рівноваги. У випадку, якщо після усунення зовнішніх впливів економіка швидко поверталася до вихідного рівноважного стану, економісти констатували факт її випадкових коливань, дослідження яких не становило наукового інтересу⁵.

---

² Тут кон’юнктура визначається як *певна комбінація цінових і нецінових чинників, що спричиняють випадкові і циклічні зміни в попиті та пропозиції (зміщення кривих попиту і пропозиції) та їх величини на ринку*. Образно кон’юнктура – це певна “мозаїка” цінових і нецінових чинників, що періодично змінюють попит і пропозицію на ринку і встановлюють новий рівень рівноваги між ними. Залежно від меж ринку кон’юнктуру поділяють на: світову, що впливає на ділову активність усіх учасників світового господарства; зовнішньоекономічну, що змінює ділову активність імпортерів і експортерів країни; внутрішньоекономічну, яка поширюється на економічну діяльність учасників внутрішнього ринку; регіональну, що стимулює або обмежує поведінку учасників регіональних ринків національної економіки; галузеву, що визначає поведінку учасників ринку певної групи чи одного виду товару в національній економіці.

³ Термін “шок зовнішньоекономічної кон’юнктури” використовується в економічній науці для позначення різкої зміни амплітуди коливань кон’юнктури на зовнішніх ринках певної національної економіки. Шоки поділяють на позитивні, які створюють сприятливі умови для розширення економічної діяльності резидентів національної економіки, і негативні, які зводять непереборні бар’єри для її здійснення навіть у незмінному масштабі.

⁴ Див., наприклад: Co g g e i a I., Ne v e s J., Re b e l o S. Business Cycles in a Small Open Economy. “European Economic Review”, Vol. 39, № 6, 1995, p. 1089–1113; F i n n M. Perfect Competition and the Effects of Energy Price Increases on Economic Activity. “Journal of Money Credit and Banking”, Vol. 32, № 3, 2000, p. 400–416.

⁵ Див.: Ш у м п е т е р Й. Теория экономического развития. (Пер. с нем.). М., “Прогресс”, 1982, с. 395–396.

У випадку, якщо економіка реагувала на зовнішні впливи із запізненням, тобто вони виконували роль пускового механізму кумулятивного економічного зростання чи спаду, економісти констатували факт циклічних системних коливань. Вони вже не одне століття перебувають у центрі уваги багатьох поколінь учених, причому дослідження окремих з них відмічено Нобелівськими преміями. У новітній історії наочним прикладом економічної системи, що із запізненням реагує на зовнішні впливи, стала економіка Греції. У 2004–2008 рр. середні щорічні темпи зростання її ВВП становили 3,6%⁶. Світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. виконала роль пускового механізму економічного спаду Греції, який триває вже 4 роки, незважаючи на масштабну фінансову допомогу країн ЄС і міжнародних інституцій⁷.

Запізнілу реакцію економічної системи на зовнішні впливи можна проілюструвати і на прикладі України, що зазнала великих втрат від світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Її наслідки ще до кінця не вивчено, проте вже сьогодні є вагомими підстави стверджувати, що вітчизняна економіка на кризу у світовому господарстві відреагувала із запізненням. Про це свідчать такі факти. У 2009 р. внутрішній ринок України втратив 1/5 свого розміру, у 2010–2011 рр. він почав зростати, але це майже не вплинуло на інвестиційну діяльність в економіці. Так, розрахунки демонструють, що у 2007 р. інвестиції в основний капітал становили 27,6% від обсягу внутрішнього ринку, у 2008–2009 рр. – зменшилися до 18,1%, а у 2010–2011 рр. – зросли лише до 18,2%. Приблизно такий рівень інвестування в товарний сектор економіки спостерігався протягом кризового 1999 р. Така запізнена реакція української економіки на негативні явища у світовому господарстві є прямим свідченням її розвитку на основі власного ділового циклу, але сьогодні вітчизняна економічна наука володіє досить обмеженим арсеналом концептуальних підходів для його описування⁸.

Ми спробуємо розширити проблематику досліджень, спрямованих на вивчення коливань зростання національних економік під впливом зовнішньоекономічної кон'юнктури. Йдеться про її доповнення напрямом, який передбачає вивчення властивості економічної системи оперативного реагувати на негативні зовнішні впливи і повністю або частково уникати їх руйнівної дії. Для виокремлення властивості економічної системи зберігати вихідний стан за наявності зовнішніх впливів ми використовуємо поняття “стійкість національної економіки”⁹. У новітній історії нескладно знайти приклади стійких економічних систем. Так, до них можна віднести економіки країн, що демонстрували зростання в період світової кризи 2008–2009 рр. (наприклад, у 2009 р. у Польщі ВВП зріс на 3,5%, у Китаї – на 12,9%)¹⁰.

⁶ Див.: International Financial Statistics. Washington, International Monetary Fund, Vol. LXIII, № 12, 2010, p. 576.

⁷ Довідково: у 2011 р. Єврокомісія, ЄЦБ і МВФ прийняли рішення про надання Греції кредитів на суму 130 млрд. євро, при тому, що перший пакет їх фінансової допомоги дорівнював 110 млрд. євро і був наданий 2 роки тому.

⁸ Див.: П у с т о в о й т О. В. Цикли ділової активності на внутрішньому ринку України. “Економіка і прогнозування” № 4, 2009, с. 33–52.

⁹ Стійкість – фундаментальне поняття, що використовується у фізиці, біології, техніці, кібернетичі, економіці, соціології та інших наукових дисциплінах для описування стабільності поведінки системи, її здатності зберігати вихідний стан за наявності зовнішніх впливів або повертатися до рівноважного стану чи циклічного режиму після їх усунення.

¹⁰ Див.: International Financial Statistics, p. 336, 1054.

Оцінка стійкості економіки України на сучасному етапі

Оцінити стійкість будь-якої національної економіки у світовому господарстві в ретроспективі чи на сучасному етапі можна шляхом вивчення впливу світових економічних криз на її зростання порівняно з іншими країнами. Зробити це можна за допомогою двох показників: обсягу внутрішнього ринку та ВВП. Перший відображає вартість кінцевої товарної продукції (у тому числі придбаної за рахунок зовнішніх запозичень), виробленої та реалізованої через ринок резидентами певної національної економіки (підприємствами, домогосподарствами), другий — вартість кінцевої товарної та нетоварної¹¹ продукції, виробленої резидентами певної національної економіки. Спробуємо оцінити стійкість економіки України та її окремих торговельних партнерів на сучасному етапі, дослідивши зміну розмірів їх внутрішніх ринків і ВВП під впливом світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр.

У 2011–2012 рр. потенціал вітчизняного внутрішнього ринку, за методологією Всесвітнього економічного форуму, оцінено високо — 37-ме місце зі 142 країн¹². Проте він демонстрував нижче зростання порівняно з іншими країнами. Зокрема, протягом 2007–2012 рр. внутрішній ринок України втратив 10 позицій у світовому рейтингу¹³. Це означає, що за останні 6 років в економічному змаганні за розвиток внутрішнього ринку Україна поступилася 10 країнам. Причому всі вони зазнали руйнівного впливу світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр.

У 2009 р. в Україні ВВП зменшився на 14,8%¹⁴ порівняно з попереднім роком. Як свідчить економічна історія, такі темпи падіння мали місце, як правило, у країнах, що пережили війну або масштабні стихійні катастрофи. З найближчих країн-партнерів цей результат перевершили тільки Латвія, де зменшення ВВП становило 21,2%, і Естонія — 16%. Водночас у Росії, Румунії, Словаччині, Угорщині, Туреччині темпи падіння ВВП були майже у 2 рази меншими, ніж в Україні, а у Німеччині, Італії, Іспанії, Чеській Республіці — майже в 3 рази¹⁵.

Наведені факти свідчать, що на сучасному етапі економіка України має невеликий запас сталості зростання в межах світового господарства.

Зміни стійкості економіки України в 1990–2011 рр.

Віднесення економіки України до нестійких систем неминує породжує запитання: коли відбулася ця трансформація? Відповідь на нього є важливою, тому що дає змогу розпочати пошук чинників, які перетворили вітчизняне господарство на нестійку економічну систему.

Описування динаміки стійкості будь-якої національної економіки в часі вимагає дотримання певних припущень і вибору методологічних підходів. Вони мають дати змогу розрахувати динамічні ряди коливань товарного виробництва і

¹¹ Продукція, яку населення виготовляє у своїх господарствах для власного споживання; послуги з будівництва житла власними силами; послуги, які забезпечують проживання у власному житлі, а також інші товари, які не перебувають у ринковому обігу.

¹² Див.: The Global Competitiveness Report 2011–2012. Published by World Economic Forum, 2011, p. 498 (<http://www.weforum.org>).

¹³ Див.: The Ukraine Competitiveness Report 2008. Published by World Economic Forum, 2008, p. 88 (<http://www.weforum.org>).

¹⁴ Див.: Статистичний щорічник України за 2010 рік. Державний комітет статистики України. К., ТОВ “Август Трейд”, 2011, с. 30.

¹⁵ Див. детальніше: International Financial Statistics, 1418 p.

зовнішньоекономічної кон'юнктури. Початок синхронізації цих коливань можна визнати моментом перетворення національного господарства в нестійку економічну систему.

Найбільш точним показником, що відображає динаміку товарного виробництва в національному господарстві, як уже зазначалось, є обсяг внутрішнього ринку. Більш складним питанням залишається вибір базових показників, які характеризують зміну зовнішньоекономічної кон'юнктури. Сучасна економічна теорія в найбільш загальних рисах зазначає, що *зміну зовнішньоекономічної кон'юнктури характеризують показники попиту, пропозиції та рівня цін на зовнішніх ринках*. Складність використання цього методичного припущення в прикладних дослідженнях полягає в тому, що кожна національна економіка пов'язана із сотнями або тисячами зовнішніх ринків товарів і послуг. Одні з них є невеликими за обсягом, тому не здатні суттєво впливати на товарне виробництво в країні, інші – масштабні, отже, спроможні визначати основні тенденції його розвитку. Чим ретельніше в прикладних дослідженнях будуть визначені такі масштабні зовнішні ринки, тим точніше з їх допомогою можна оцінити вплив зовнішньої кон'юнктури на динаміку зростання національного товарного виробництва.

При виборі зовнішніх ринків, динаміка зростання яких з великою імовірністю відображає вплив усієї зовнішньоекономічної кон'юнктури на рівень товарного виробництва в Україні, варто скористатися таким припущенням. Економіки всіх країн – учасниць світового господарства умовно можна поділити на дві основні групи. У структурі товарного виробництва першої домінують кінцеві товари і послуги. Це переважно розвинуті країни, на внутрішніх ринках яких *пропозиція кінцевих товарів і послуг* прямо залежить від коливань попиту, пропозиції та рівня цін на світових ринках природних і кредитних ресурсів. Чим дешевший імпорт сировинних і кредитних ресурсів, тим стрімкіше у цих країнах розширюється виробництво товарів і послуг для внутрішнього ринку. В економічних моделях, які імітують зростання розвинутих країн, зміну рівня імпортних цін на природні ресурси і позиковий капітал формалізують як нецінові чинники *сукупної пропозиції* на внутрішньому ринку національної економіки.

У структурі товарного виробництва другої групи країн домінують сировина та напівфабрикати. Це переважно країни, що розвиваються. На їх внутрішніх ринках *попит на кінцеві товари і послуги* прямо залежить від коливань попиту, пропозиції та рівня цін на світових ринках природних і кредитних ресурсів. Чим дорожчою є експортована сировина і дешевшими залучені зовнішні кредитні ресурси, тим вищими є доходи і витрати резидентів внутрішнього ринку, отже, тим стрімкіше він зростає. Якщо створювати економічні моделі, які імітують зростання країн, що розвиваються, то зміну рівня світових цін на природні й кредитні ресурси варто формалізувати як нецінові чинники *сукупного попиту* на внутрішньому ринку національної економіки.

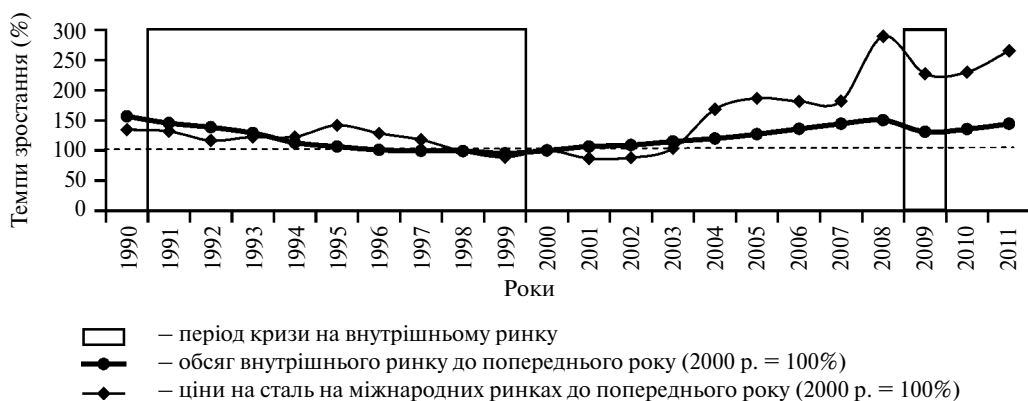
Україна належить до другої групи країн, адже в її економіці зовнішньоекономічна кон'юнктура є вагомим чинником сукупного попиту на внутрішньому ринку. Оцінити її вплив на зростання сукупного попиту можна за допомогою декількох масштабних зовнішніх ринків. Серед них доцільно обрати два: ринок зовнішніх запозичень кредитних ресурсів і зовнішній ринок металопродукції. Спробуємо аргументувати цей вибір емпіричними даними.

Ринок зовнішніх запозичень. В останні 6 років на величину сукупного попиту на внутрішньому ринку України досить активно впливали запозичення, які

здійснювали резиденти вітчизняної економіки на зовнішніх кредитних ринках. Розрахунки свідчать, що у 2006–2011 рр. завдяки їм величина сукупного попиту на внутрішньому ринку зростала в середньому на 4,6% на рік. У 2009–2010 рр. зовнішні запозичення виконували роль стабілізатора сукупного попиту на внутрішньому ринку. За їх допомогою частково компенсували втрати внутрішнього сукупного попиту, що виникли в IV кварталі 2008 р. через девальвацію гривні й, відповідно, різке зростання заборгованості споживачів, які здійснювали запозичення в іноземній валюті. Так, у 2009–2010 рр. через погашення домогосподарствами кредитної заборгованості перед банками величина сукупного попиту скорочувалася в середньому на 3,9% на рік.

Зовнішній ринок металопродукції. Уже не одне десятиліття в господарстві України металургійна галузь зберігає за собою позицію “експортера номер один”. Наприклад, у 2011 р. частка недорогоцінних металів та виробів з них становила 32,3% у загальному обсягу експорту товарів. У 2000–2011 рр., за даними Світового банку, рівень цін на сталь на міжнародних ринках підвищився приблизно у 2,7 раза, що стало причиною майже триразового зростання вартісних показників випуску продукції в металургійній галузі, збільшення доходів зайнятих у ній та інших суміжних галузях. Причому обсяг цих доходів був досить великим, щоб збільшити розмір сукупного попиту на внутрішньому ринку. Доказом того, що зростаючі експортні ціни на сталь на світових ринках слугували основним джерелом збільшення сукупного попиту на внутрішньому ринку України, є високий рівень синхронності їх змін. Зокрема, у 2000–2011 рр. показник парної кореляції між темпами зростання експортних цін на сталь та номінальної величини сукупного попиту на внутрішньому ринку дорівнював 0,91.

З огляду на викладене, можна зробити таке узагальнення. У 2000–2011 рр. експортні ціни на сталь виконували “місію” буксира вітчизняної економіки, тоді як роль зовнішніх запозичень суттєво зросла лише в останні 6 років. Цей факт дає змогу визначити період, коли економіка України стала надчутливою до коливань зовнішньоекономічної кон’юнктури. Для цього достатньо виявити момент синхронізації змін довгострокової динаміки експортних цін на сталь і величини внутрішнього ринку (рис.).

Рис. Динаміка світових цін на сталь і обсягу внутрішнього ринку України в 1990–2011 рр.

Джерело: побудовано автором за даними Держкомстату України за відповідні роки і World Bank Commodity Price Data (Pink Sheet) (<http://www.econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTDECPROSPECTS>).

На рисунку індекси світових цін на сталь і обсягу внутрішнього ринку України у період 1990–2011 рр. розраховано відносно 2000 р., тобто 2000 р. = 100%. Для наочного зображення їх відхилень від рівня 2000 р. на рисунку проведено пряму пунктирну лінію. *Криві, що зображують динаміку світових цін на сталь і обсягу внутрішнього ринку, показують, що синхронізація в їх змінах почала спостерігатися з 1996 р.* Зокрема, в 1996–2011 рр. показник парної кореляції між темпами зростання експортних цін на сталь і величини внутрішнього ринку дорівнював 0,9. Проте помилково вважати, що починаючи з 1996 р. кризові явища в економіці України були спричинені виключно падінням експортних цін на металопродукцію. На рисунку періоди економічного спаду України зображено штриховкою. Їх дослідження встановило, що, наприклад, у 1996–1997 рр. ціни на сталь були значно вищими, ніж у 2000 р., коли розпочалося економічне зростання в Україні. Його не перервало і зниження світових цін на сталь у 2001–2002 рр.¹⁶ Разом з тим у 2009 р. обвал індексу цін на сталь на 62 процентних пункти перетворився на зовнішній ціновий шок, що спричинив зменшення обсягу внутрішнього ринку на 19,4%. У 2010–2011 рр. індекс світових цін на сталь зріс на 38,2%, що супроводжувалося збільшенням внутрішнього ринку України лише на 14,5%. Ці приклади засвідчують, що цінові шоки на зовнішніх ринках здатні викликати короткострокові кризові явища в економіці України, а зatoryжні кризи в ній пов'язані з несприятливою внутрішньоекономічною кон'юктурою.

Причини нестійкості економіки України до впливів зовнішньої кон'юктури

Визначення історичного періоду, коли економіка України стала надчутливою до впливів зовнішньої кон'юктури, дає змогу перейти до виявлення причин цього явища. Їх пошук доцільно розпочати в періоді, коли економічне зростання України суттєво не залежало від кон'юктури на світових ринках. Зокрема, у 1991–1995 рр. між рівнем світових цін на сталь і величиною внутрішнього ринку України не існувало прямої залежності (див. рис.). Це дає підстави припустити, що в той період в економіці України відбулися події, що зробили її надчутливою до впливів зовнішньої кон'юктури. Спробуємо описати основні з них.

Відмінною рисою 1991–1995 рр. можна вважати *прискорене скорочення товарного виробництва*, яке було спричинене низкою подій. Зокрема, в 1991 р. народне господарство України стало перетворюватися на відкриту ринкову систему. Внаслідок цього структура сукупного попиту на внутрішньому ринку почала різко змінюватися на користь імпортової продукції, що за співвідношенням “ціна – якість” була більш конкурентоспроможною порівняно з вітчизняною. За цих обставин у секторі товарного виробництва поступово сформувалися дві економічні тенденції. По-перше, йшло “вибраковування” підприємств, продукція яких не знаходила покупця на внутрішньому та зовнішньому ринках. По-друге, підприємства, що продовжували працювати на цих ринках, під дією конкуренції були приречені підвищувати ефективність виробництва. Отже, дані тенденції започаткували в

---

¹⁶ У 2001–2002 рр. відбувалося зростання внутрішнього ринку України при падінні цін на сталь на світових ринках. Цей факт пояснюється тим, що у 1998–1999 рр. обмінний курс гривні щодо долара зменшився більш як у 2,7 раза. Ефект від надзвичайних цінових переваг, які отримали вітчизняні експортери металопродукції від девальвації гривні, був набагато більшим, ніж ефект від незначного зниження цін на сталь на світових ринках: у 2001 р. – близько 13%, а у 2002 р. – 11% порівняно з 2000 р.

економіці України процес зміни структури товарного виробництва на користь експорту. Наприклад, у 1990 р. експорт товарів і послуг дорівнював 35% від обсягу внутрішнього ринку, а в 1995 р. – зріс до 57,2% і майже не змінився донині (у 2011 р. – близько 54,2%). Крім того, у структурі експорту почали переважати сировина і напівфабрикати (наприклад, у 2011 р. їх питома вага в товарній структурі зовнішньої торгівлі перевищувала 60%).

Структурні зміни у випуску продукції, що відбулися в 1991–1995 рр. під дією ринкових сил, перетворили економіку України *в більш ефективну економічну систему порівняно з тією, яку ми мали до 1990 р.* Про це свідчать як макроекономічні показники збільшення глибини переробки природних ресурсів в економіці, так і результати діяльності окремих українських компаній, що зайняли лідируючі позиції на світових ринках. Зокрема, розрахунки показують, що у 2008 р. внутрішній ринок України досяг своєї максимальної величини – 93,6% від рівня 1990 р., але при цьому обсяг споживання природних ресурсів у секторі товарного виробництва становив лише 54,3% від рівня 1990 р. За експертними оцінками, у 2010 р. українські компанії входили до десятки лідерів світового господарства з виробництва безшовних труб (у тому числі нержавіючих), цільнокатаних залізничних коліс, атомної електроенергії, продукції та послуг військового і спеціального призначення, феросплавної продукції, соняшникової олії, яєць та яєчних продуктів¹⁷.

Ринок – це унікальний інституційний механізм, що підвищує ефективність функціонування національного господарства. Проте він завжди залишається абсолютно “байдужим” до визначення перспектив його розвитку, стійкості до зовнішніх впливів, тобто всього того, що хвилює суспільство і чим має опікуватися уряд. Це можна переконливо продемонструвати на прикладі вітчизняної економіки. Зокрема, структурні зміни у 1991–1995 рр. у випуску продукції, що відбулися під дією ринкових сил, перетворили економіку України *на нестійку до впливів зовнішньої кон’юнктури економічну систему.* Експорт став одним з найбільших джерел зростання доходів учасників внутрішнього ринку і, відповідно, сукупного попиту на ньому. Крім того, домінування в товарній структурі зовнішньої торгівлі сировини та напівфабрикатів обмежило можливості органів державної влади в кризові періоди оперативно “переключати” реалізацію частини експортної продукції на внутрішній ринок шляхом стимулювання попиту домогосподарств.

Напрями державної політики щодо підвищення стійкості економіки України до впливів зовнішньої кон’юнктури

Зважаючи на те, що економіка України перетворилася на нестійку економічну систему під дією ринкових сил, можна очікувати, що вона не зможе самостійно змінитися в майбутньому. Для цього потрібна *цілеспрямована державна політика*, серед основних завдань якої варто обрати такі. У разі виникнення другої хвилі світової економічної кризи 2008–2009 рр. у короткостроковій перспективі слід частину експортної продукції реалізовувати на внутрішньому ринку, а у середньо- та довгостроковій – збільшити виробництво вітчизняної продукції, орієнтованої на задоволення потреб вітчизняних споживачів. Це дасть змогу зменшити частку доходів резидентів вітчизняної економіки від експорту в їх загальному обсягу і, відповідно, обмежити глибину падіння сукупного попиту на внутрішньому ринку при погіршенні зовнішньої кон’юнктури.

¹⁷ Див.: Андрєєва І. Чи є чим пишатися? “Коментарі” № 49, 2011, с. 8–9.

Для розв'язання цих завдань заходи державної політики щодо підвищення стійкості національної економіки до впливів зовнішньої кон'юнктури доцільно сконцентрувати на окремих напрямках, зокрема, у середньо- та довгостроковому періоді варто обрати ті, що забезпечать збільшення пропозиції вітчизняної продукції на внутрішньому ринку.

Напрямок перший – імпортозаміщення. Політика імпортозаміщення передбачає заміну імпортованих товарів і послуг, що пропонуються для продажу на внутрішньому ринку, вітчизняними аналогами, більш конкурентоспроможними за співвідношенням “ціна – якість”. Варто наголосити, що вирішити проблему імпортозаміщення лише за рахунок девальвації національної валюти, що автоматично підвищує цінові переваги вітчизняної продукції, неможливо. Це можна довести на прикладі України, де двічі відбувалася девальвація гривні, що не спричинило збільшення пропозиції вітчизняної продукції на внутрішньому ринку. Так, у 1998–1999 рр. обмінний курс гривні щодо долара знизився майже на 274%, але ефект від більш як дворазових цінових переваг, які отримали вітчизняні товаровиробники, майже не вплинув на структуру товарного виробництва. Це продемонстрував ринок споживчих товарів. Наприклад, якщо в 1998 р. продаж вітчизняних продовольчих товарів у торговельній мережі становив 90,5% від загального обсягу, то у 2000 р. – 93,2%, а непродовольчих – відповідно, 56,1 і 58,7%¹⁸.

Проблема імпортозаміщення може бути вирішена лише у вимірі “ціна – якість”. У частині безпеки споживання якісні характеристики продукції, що перебуває в обігу на внутрішніх ринках країн, регулюються національними системами технічного регулювання. У розвинутих країнах світу вони встановлюють інституційні бар'єри, що перешкоджають появі на внутрішньому ринку неякісної, потенційно небезпечної, фальсифікованої та контрафактної продукції, а також поширенню інформації, яка вводить в оману покупців. В Україні неможливо вирішити проблему підвищення якості вітчизняної продукції без наближення системи технічного регулювання до систем розвинутих країн світу.

Крім того, започаткувати масштабний процес імпортозаміщення на внутрішньому ринку України не вдасться без реалізації цілеспрямованих національних проектів, причому на умовах, які не суперечитимуть правилам СОТ. Необхідність у таких проектах пояснюється тим, що процес імпортозаміщення не може одночасно охоплювати всі види імпортованої продукції. Зокрема, він не повинен поширюватися на сировину, запаси якої відсутні в Україні, або продукцію, яка в незначних обсягах закуповується на зовнішніх ринках. З огляду на це, національні проекти варто зосередити на створенні сприятливих умов для вітчизняного виробництва окремих видів продукції, що масово імпортується на внутрішній ринок України і на закупівлю якої витрачаються великі обсяги іноземної валюти. Серед таких видів продукції доцільно обрати: наземні транспортні засоби, чистий імпорт яких у 2011 р. порівняно з від'ємним сальдо торговельного балансу України становив 33,8%; котли, машини, апарати і механічні пристрої – 24,9%; фармацевтичну продукцію – 18,9%; полімерні матеріали, пластмаси – 18,6%; електричні машини і устаткування – 17,6%¹⁹. Якщо відійти від мови статистики,

¹⁸ Див.: Статистичний щорічник України за 1999 рік. К., “Техніка”, 2000, с. 278–279; Статистичний щорічник України за 2010 рік, с. 287.

¹⁹ Розраховано автором за даними: Товарна структура зовнішньої торгівлі за 2011 рік. Офіційний сайт Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

то в Україні з метою зменшення обсягів імпорту доцільно розширити або започаткувати виробництво нових видів легкових автомобілів, міських автобусів, трамваїв, тролейбусів, верстатів та обладнання, електропобутових приладів, електроінструментів, будівельних матеріалів, фармацевтичної та полімерної продукції тощо.

Напрямок другий – поглиблення ступеня переробки наявних запасів природних ресурсів. Цей шлях дає можливість збільшити випуск кінцевих товарів і послуг для внутрішнього ринку в розрахунку на одиницю витрат природних ресурсів у сфері виробництва. Для цього слід започаткувати національні проекти, спрямовані на розширення випуску продукції з більшою доданою вартістю або виробництво додаткових обсягів продукції за рахунок зменшення витрат на її виготовлення. Напевно, найбільшим національним проектом у цьому напрямі могла б стати програма розвитку тваринництва і птахівництва, в межах якої частина фуражного зерна направлялася б на переробку для кормів, що дозволило б у подальшому збільшити виробництво для внутрішнього ринку продукції тваринного походження, у тому числі м'яса, молока і яєць. Не менш важливими національними проектами могли б стати програми енерго- і теплозбереження у сфері комунального господарства, скорочення витрат палива у галузі транспортних послуг, споживання природного газу в металургійній та хімічній промисловості тощо.

Напрямок третій – випуск нових видів продукції для внутрішнього ринку. Нові види продукції – інноваційні або з кращими якісними характеристиками, – як правило, мають значно більшу додану вартість порівняно з традиційними товарами і послугами. Для включення випуску окремих видів нової продукції до національних проектів повинна виконуватись єдина умова – наявність потенціально великих обсягів виробництва і продажів на внутрішньому ринку. Такими проектами в Україні могли б стати: виробництво органічної сільськогосподарської сировини і продовольчих товарів з неї, біопалива, бензину Євро-4 і Євро-5²⁰, гібридного легкового автомобіля, військової техніки, зброї, надання послуг з програмного забезпечення, промислової переробки побутових відходів міст тощо.

Напрямок четвертий – кардинальна зміна інвестиційного клімату. Збільшити внутрішній ринок можна лише за допомогою масштабних національних програм. Практика їх здійснення є поширеною в розвинутих країнах світу. Наприклад, у США реалізується програма зменшення середнього споживання палива легковими автомобілями з 10 до 6,5 л на 100 км, а у країнах ЄС – довгострокова програма зниження частки автомобільного транспорту в забезпеченні вантажних перевезень тощо. Разом з тим започаткування національних проектів такого масштабу на внутрішньому ринку України є доволі складним завданням у плані знаходження джерел їх фінансування. Вирішити його за рахунок державного замовлення і коштів державного бюджету неможливо через масштабність проектів. Започаткувати ж їх за допомогою приватних внутрішніх та зовнішніх інвестицій також складно через несприятливий інвестиційний клімат на внутрішньому ринку. Основна його вада – занадто високі ризики економічної діяльності з виробництва товарів

²⁰ В Україні стандарти якості палива відповідають вимогам Євро-2 та Євро-3. Кабінет Міністрів України з 2010 р. відкладає прийняття рішення про впровадження європейських норм EN228 (для бензину) та EN590 (для дизпалива), мотивуючи це неготовністю до них вітчизняних нафтопереробних заводів. В Україні виробляти паливо за стандартами Євро-4 можуть лише два заводи з шести – Лисичанський та Кременчуцький нафтопереробні заводи (див. детальніше: С а в ч е н к о Ю. Якісного бензину в 2012-му не буде. “Коментарі” № 49, 2011, с. 6).

і послуг. Це означає, що в Україні періоду реалізації великих національних проектів мають передувати інституційні реформи, спрямовані на кардинальну зміну інвестиційного клімату на внутрішньому ринку. Про їх необхідність свідчить 2011 р., протягом якого, на думку експертів ²¹, стратегічні іноземні інвестори так і не з'явилися в економіці України, але продовжилася монополізація її найбільших товарних секторів окремими вітчизняними ФПГ.

У разі виникнення в короткостроковій перспективі другої хвилі світової економічної кризи заходи державної політики щодо підвищення стійкості економіки України доцільно сконцентрувати на напрямках, які здатні не допустити різкого зменшення сукупного попиту на внутрішньому ринку через падіння експорту. Розрахунки свідчать, що за умови зниження темпів зростання вітчизняного експорту до нуля і неможливості нових зовнішніх запозичень сукупний попит на внутрішньому ринку України автоматично зменшиться приблизно на 4,5%. Проте це падіння може стати більш глибоким у випадку девальвації гривні, що автоматично збільшить заборгованість перед банками домогосподарств, які отримали кредити в іноземній валюті до початку кризи 2008–2009 рр. Виходячи з цих ключових умов серед напрямів короткострокової державної політики доцільно обрати такі.

1. *Збереження обмінного курсу гривні в період дії негативних шоків зовнішньої кон'юнктури.* Це дасть можливість уникнути зниження обсягів товарного виробництва через зростання вартості імпоротної сировини на внутрішньому ринку, підвищення рівня інфляції та, відповідно, зменшення купівельної спроможності населення, і особливо тієї його частини, яка має заборгованість перед банками в іноземній валюті. У цьому зв'язку інтерес становить досвід країн, які перебували приблизно в такій самій залежності від зовнішніх ринків, як і Україна, і мали таку саму глибину економічного падіння, але не допустили знецінення національних валют і зростання інфляції в період світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. (наприклад, у 2009 р. в Естонії річна інфляція становила 0% ²², а в Україні – 12,3% ²³).

2. *Реалізація частини експортної продукції на внутрішньому ринку.* Відразу варто зазначити, що Україна не зможе в повному обсягу скористатися позитивним досвідом великих країн-експортерів, зокрема, Китаю – щодо надання субсидій (знижка 13% вартості) фермерам для купівлі побутової техніки і мобільних телефонів, Німеччини і Франції – щодо стимулювання попиту на автомобілі власного виробництва, США та Японії – щодо збільшення споживчих витрат населення. Неможливість використати даний досвід в Україні пов'язана з тим, що переважна частина непродовольчих споживчих товарів імпортується. За цієї умови державне стимулювання споживчих витрат населення в період кризи здатне збільшити попит на імпортну продукцію і, відповідно, іноземну валюту та призвести до девальвації гривні. З урахуванням цього в Україні в кризовий період з боку держави доцільно стимулювати витрати населення на купівлю квартир у багатоповерхових будинках, при зведенні яких використовують залізну арматуру, цемент, цеглу тощо. Можуть бути й інші масштабні проекти, які передбачатимуть

²¹ Див.: П о д а В. Украина для украинцев. “Комментарии” № 44, 2011, с. 31.

²² Див.: International Financial Statistics, p. 482.

²³ Див.: Індекси споживчих цін у 1992–2011 рр. (до грудня попереднього року). Офіційний сайт Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

підвищення обсягів споживання металопродукції на внутрішньому ринку. Наприклад, оновлення інфраструктури міст (тепло- і водопостачання), яка сьогодні перебуває в критичному стані, або залізничних колій тощо. Це дало б змогу частину експортної продукції металургійної галузі та будівельних матеріалів реалізовувати на внутрішньому ринку.

Висновки

Протягом двох останніх десятиліть економіка України під дією ринкових сил перетворилася на нестійку до впливів зовнішньої кон'юнктури економічну систему. У разі другої хвилі світової фінансово-економічної кризи стійкість економіки України може бути підвищена шляхом збереження обмінного курсу гривні та завдяки наявності спеціального стабілізаційного фонду. Курсова стабільність гривні унеможливить зростання інфляції, виникнення ажіотажного попиту на іноземну валюту з боку населення, різке зменшення його купівельної спроможності та, відповідно, сукупного попиту на внутрішньому ринку. Фінансові ресурси фонду дозволять органам влади за рахунок державних замовлень, кредитів, дотацій, субсидій, пільг частину експортної продукції оперативно направити на внутрішній ринок. З метою зменшення зовнішньої кон'юнктурної вразливості вітчизняної економіки в довгостроковому періоді в Україні доцільно розробити національні проекти щодо збільшення обсягів виробництва продукції кінцевого споживання для продажу на внутрішньому ринку. Серед основних напрямів їх реалізації доцільно обрати: імпортозаміщення, поглиблення ступеня переробки наявних запасів природних ресурсів, випуск нових видів продукції для реалізації на внутрішньому ринку, кардинальну зміну інвестиційного клімату.

*Стаття надійшла до редакції 7 березня 2012 р.
і була оновлена 6 липня 2012 р.*
